

درآمدی تاریخی بر روند تدوین و چاپ نخستین کتابهای درسی

دکتر مقصودعلی صادقی* - دکتر محمدرضا عسکرانی**

چکیده

تدوین و چاپ کتابهای درسی با تأسیس مدارس جدید در ایران عهد قاجار آغاز گردید و یکی از جلوه‌های اصلاحات اجتماعی مشروطیت و دوران پس از آن به شمار می‌آید. هدف این نوشتار، بررسی روند تکوین کتابهای درسی، بویژه در اصفهان است.

جامعه آماری پژوهش تمامی کتابهای درسی از آغاز تا پایان دوره پهلوی است که در اصفهان تهیه شده‌اند و پژوهشگران تلاش نموده‌اند با مراجعه به کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مجموعه‌های اختصاصی، به روش اسنادی (Documentary) و مطالعه روندی (Trend study) چگونگی تکوین و عوامل مؤثر بر کیفیت و کمیت کتابهای درسی را توصیف تاریخی نمایند.

این بررسی ضمن معرفی نمونه‌های کمتر شناخته شده، نشان می‌دهد که اصفهان یکی از مراکز تألیف و چاپ کتابهای درسی در ایران و از نخستین شهرهایی بوده که با داشتن چاپخانه‌های معتبر و نویسندگان زبردست، در این زمینه بسیار کوشا بوده است.

واژه‌های کلیدی

اصفهان، تعلیم و تربیت، چاپ، کتابهای درسی، کتاب‌شناسی، مشروطیت.

مقدمه

بشر برای حفظ و انتقال آموخته‌هایش همواره از لوازم و امکاناتی سود برده که زاینده ذوق و روحیه مبتکرانه او بوده است؛ لیکن در میان ابزارهایی که برای امر آموزش ابداع کرده، شاید هیچ کدام به اندازه «کتاب» پا برجا نمانده است؛ به

* - استادیار گروه تاریخ دانشگاه تبریز.

** - دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه تبریز.

گونه‌ای که با وجود پیشرفت فن چاپ و پدیدار شدن کتابهای الکترونیکی و کتابخانه‌های مجازی، واژه کتاب همچنان مفهوم خود را حفظ کرده است و در مقیاسی وسیع مورد استفاده قرار می‌گیرد.

چنانچه یکی از کتابهای درسی قرن گذشته را انتخاب و مرور کنیم، آن را با کتابهای درسی امروزی متفاوت خواهیم یافت. یک کتاب درسی قدیمی چه بسا اجزایی را که امروزه برای تدوین این گونه کتابها به کار می‌رود، نداشته و از دیدگاه کارشناسان دارای نقایص فاحشی باشد؛ ولی همین کتاب شاید در زمان خود اهداف آموزشی مناسبی را دنبال کرده است. بنابراین، هرگز نباید با معیارهای امروز درباره آنها به قضاوت نشست؛ اما حتی با ملاک‌های نوین، کتابهایی که در اصفهان تألیف یافته‌اند، بسیار فراتر از زمانه خود بوده‌اند؛ کتابهایی که حتی به نام هم در فهرست کتابهای چاپی معرفی نشده‌اند (۲/ص ۵۸).

مراحل بالندگی کتابهای درسی که برای تدریس در پایه‌های مشخص تحصیلی تهیه شده‌اند، رویکرد اصلی این نوشتار است. این موضوع با وجود جایگاه سترگ اصفهان در پایه نهادن تعلیم و تربیت جدید، تاکنون کمتر مورد توجه قرار گرفته و مقاله مستقلی به نظر پژوهشگران نرسیده است.

پیشینه تدوین کتابهای درسی در ایران

تدوین کتابهای درسی با تأسیس مدارس جدید آغاز گردید. در برنامه درسی این مدرسه‌ها مواد آموزشی گنجانده شده بود که عموماً کتابی پیرامون آن در ایران وجود نداشت. بنابراین، از نخستین سال گشایش دارالفنون، معلمان به نگارش کتابهای تازه پرداختند؛ کتابهایی که همگی در چاپخانه دارالفنون به چاپ می‌رسید (۱/صص ۳۴۹ و ۳۷۲).

شیوه مربیان فرنگی دارالفنون در استفاده از کتابهای درسی برنامه‌ریزی شده و روشهای تدریس آنان بتدریج طرفدارانی یافت و با به صدارت رسیدن امین‌الدوله (ذی‌قعدة ۱۳۱۴) راه برای مروجان تعلیم و تربیت نوین باز شد. در مدرسه‌های جدید از کتابهای تازه‌ای برای تدریس استفاده گردید که دشواریهایی را در پی داشت. عمده‌ترین مانع نیز واکنش سنت‌گرایانی بود که هر شیوه تازه‌ای را در تعلیم و تربیت، فرنگی مآبی تلقی کرده، آن را برنمی‌تابیدند (۵/ج ۱، صص ۱۸۰ و ۱۸۱). در این نوشتار مجال آن نیست تا نشان داده شود، چگونه مشروطه‌طلبان و آزادی‌خواهان برای ایجاد تحول در جامعه تلاش نمودند تا با تغییر مبانی تعلیم و تربیت، نوجوانان و جوانان را برای زندگی در جامعه‌ای بهتر آموزش دهند.

یکی از افرادی که مدارس جدید را در ایران پایه‌گذاری کرد، میرزا حسن رشديه است. شهرت وی در مدرسه سازی موجب گردیده تا سهم والای او در تدوین و نشر کتابهای درسی کمتر مورد توجه قرار گیرد. هیأت امنایی که رشديه برای مدرسه‌اش در تهران انتخاب کرد، در آینده انجمن معارف را به وجود آوردند (۶/ص ۴۱). اعضای انجمن معارف که رشديه یکی از برنامه‌ریزان آن بود، افزون بر ساماندهی مدارس و تأسیس کتابخانه عمومی و ترجمه و تألیف کتابهای سودمند، به فکر تهیه و توزیع کتابهای درسی هم افتادند. آنان چاپخانه‌ای را با سرمایه ده هزار تومان در تهران به نام «شرکت طبع کتب» تأسیس کردند که تعداد قابل ملاحظه‌ای کتابهای درسی و غیر درسی را منتشر کرد. میرزا محمد حسین فروغی مدیر روزنامه تربیت و فرزندش میرزا محمدعلی فروغی در راه اندازی این چاپخانه سهم داشتند (۵/ص ۲۰۱).

رشدیه روش جدیدی برای آموزش الفبا ابداع کرد که نیاز به محتوای آموزشی برنامه‌ریزی شده داشت. وی کتاب *بداية‌التعليم* را در ۳ جلد برای سال اول ابتدایی نوشت و بتدریج کتابهایی مانند: *کفایة‌التعليم*، *نهایة‌التعليم* و *هدایة‌التعليم* را برای دانش آموزان سالهای بالاتر تهیه نمود. رشدیه در مجموع ۲۱ جلد کتاب درسی تألیف کرد که سالهای متمادی مورد استفاده مدارس قرار گرفت (۶/صص ۱۴۸-۱۴۷).

۱- افزایش نظارت دولت بر چاپ کتابهای درسی

تا پایان حکومت قاجارها و سالهای اول دوران پهلوی دولت نظارت بسیار اندکی بر چگونگی تدوین کتابهای درسی داشت و حتی پس از تدوین «قانون اساسی معارف»، تمامی مراکز آموزشی براساس ذوق و سلیقه خود، ابتکاراتی برای تهیه کتابهای درسی به خرج می‌دادند و ضابطه مشخصی برای یکسان‌سازی محتوای آموزشی در سراسر کشور وجود نداشت.

در سال ۱۳۰۸ ش. نخستین کتابهای وزارتی انتشار یافت. این کتابها در مقایسه با کتابهایی که در نقاط مختلف منتشر می‌شد، از حیث محتوای آموزشی و مرغوبی چاپ و ارزانی قیمت مزایای مسلمی داشت و سالها مورد استفاده بود (۱۹/ص ۱). در سال ۱۳۱۴ براساس بخش‌نامه‌ای به مدیران مدارس اخطار گردید که برای چاپ هر گونه کتاب درسی باید از وزارت معارف مجوز بگیرند (۲۰/ص ۳۳۰). این بخش‌نامه هم چون بخش‌نامه‌های قبلی اثر چندانی نبخشید، زیرا حتی اگر مؤلفان و ناشران کتابهای درسی را برای گرفتن اجازه به تهران می‌فرستادند، باز هم نوعی بی سر سامانی و آشفتگی در این زمینه به چشم می‌خورد. در سال ۱۳۱۷ اسماعیل مرآت، وزیر فرهنگ به اقدامی اساسی دست زد و در طول ۳ سال ۸۰ جلد کتاب درسی به سرمایه وزارت فرهنگ تهیه شد که به نسبت امکانات فرهنگ و وضع چاپخانه‌های آن روزگار و در مقایسه با کتابهای پیشین شاهکار بود. اسماعیل مرآت در تاریخ ۱۳ بهمن ۱۳۱۸ به نخست وزیر تدوین یک دوره هفت جلدی از کتابهای سال اول دبیرستان را گزارش داد و تصریح کرد که سازمان پرورش افکار نیز بر آنها نظارت داشته است (۴/صص ۱۲۷ و ۱۲۸).

۲- پیامدهای آزادی تألیف کتابهای درسی در کشور

با اشغال ایران توسط متفقین (شهریور ۱۳۲۰) گرفتاریهای مالی دولت و وزارت فرهنگ مانع گردید که کتابهای درسی به شکل مناسبی چاپ و توزیع شود. ناشران مختلف آزادی چاپ کتابهای درسی را تقاضا می‌کردند و وزارت فرهنگ هم برای این که بار خود را سبکتر کند و هم به تصور این که ایجاد رقابت علمی و تجاری موجب بهبود و ارزانی کتاب و خشنودی مردم خواهد شد، در سال ۱۳۲۴ ش. با پیشنهاد ناشران موافقت کرد و از آن پس سرنوشت کتابهای درسی به دست ناشران و کتاب‌فروشان رقم خورد که فارغ از درد تعلیم و تربیت سودای منافع خویش را داشتند و صرفاً ملاحظات تجاری را منظور می‌کردند.

نزدیک بیست سال این آشفتگی ادامه داشت (۱۲/ص ۱۲۶). سرانجام در بهمن ۱۳۳۵ شورای عالی فرهنگ اساسنامه‌ای راجع به رسیدگی به کتابهای درسی دبیرستانها و چگونگی چاپ، صحافی و تعیین بهای آنها صادر کرد و قرار شد هر سال فهرست قیمت‌ها به وسیله وزارت فرهنگ اعلام گردد. این روش هم چندان نتیجه نبخشید تا این که

سرانجام یکی از وزیران کارآمد تصدی وزارت فرهنگ را به عهده گرفت. دکتر پرویز ناتل خانلری از دانشگاهیان ادیب و صاحب‌نظر بود. وی پس از ملاحظه تنگناهایی که بر اثر زد و بند ناشران معروف تهران بروز کرد، تصمیم گرفت این مشکلات را رفع کند. به همین دلیل، با تصویب هیأت وزیران در تاریخ ۱۳۴۱/۱۲/۱۸ وزارت فرهنگ کار تألیف و چاپ کتابهای درسی دبیرستانی را به عهده گرفت و کتابهای واحدی برای تمامی دبیرستانها تدوین گردید. در مدتی کمتر از شش ماه کار به انجام رسید و با تشکیل «شرکت سهامی طبع و نشر کتب درسی» سرنوشت کتابهای درسی از آن به بعد در مسیر دیگری قرار گرفت. ناتل خانلری در جلسه مطبوعاتی که در تاریخ ۱۳۴۲/۶/۲۴ تشکیل داد، ضمن برشمردن مشکلات فراوان نظیر زد و بند ناشران، کمبود کاغذ، محدودیت وقت و مواردی که به هر حال روند این حرکت را کند می‌کرد، با سربلندی اعلام کرد: «... روی هم رفته ۶۰/۶ درصد نسبت به سال گذشته تنزل یافته و به موجب آمار... مجموع بهای کتابهای مصرف سالیانه دبیرستانهای کشور از ۱۵ میلیون تومان به ۶ میلیون تومان تنزل یافته...» (۱۹/صص ۱ و ۲).

اقدامات وزارت فرهنگ بر چگونگی چاپ و انتشار کتابهای درسی تأثیر گذاشت. این تحولات در ابتدا بیشتر کتابهای درسی دبیرستان را در بر می‌گرفت، لیکن ظرف مدت کوتاهی به سایر دوره‌های تحصیلی نیز تعمیم یافت و می‌توان گفت از این سال به بعد سر و سامانی به طبع کتابهای درسی داده شد.

تألیف کتابهای درسی در اصفهان

«مدرسه همایونی» نخستین مدرسه دولتی به سبک جدید است که به پیروی از دارالفنون در اصفهان تأسیس شد (۱۲۹۶ق. / ۱۲۵۸ش.). گردانندگان این مدرسه هم از اولین کسانی بودند که به فکر تهیه کتابهای درسی مطابق مواد آموزشی مدرسه همایونی افتادند (۸/ص ۹۶). وجود چاپخانه فرهنگ که توسط محمدتقی‌خان کاشانی برای انتشار روزنامه فرهنگ تأسیس گردیده بود، امکان چاپ جزوات و کتابهای درسی را فراهم می‌ساخت و اولین کتابهای درسی در اصفهان توسط این چاپخانه به طبع رسید. برای مثال: کتاب اصول علم حساب که توسط میرزا علی‌خان سرتیپ برای تدریس در دارالفنون تهیه شد، در اصفهان تجدید چاپ گردید. میرزا علی‌خان که توسط ظل‌السلطان برای نظامت مدرسه همایونی به اصفهان دعوت گردید، از بنیان مدارس جدید در ایران و از اعضای مؤسس انجمن معارف در تهران است که در اصفهان به «ناظم‌العلوم» شهرت یافت. کتاب اصول علم حساب برای استفاده مبتدیان و به زبان بسیار ساده نوشته شده و در لابه‌لای مطالب با آوردن مثالها و پرسشهای نمونه، امکان آموزش آسان آن را فراهم آورده است. چاپ اولیه کتاب در هندوستان در «مطبعه ناصری» بمبئی با چاپ حروفی صورت گرفت، اما در سالهای بعد توسط «مطبعه فرهنگ» در اصفهان به خط نسخ میرزا جلال‌الدین اصفهانی و اهتمام میرزا عبدالوهاب در ۲۱۳ صفحه تجدید چاپ شد. نسخه مورد بررسی به تاریخ ۱۳۲۸ق. است؛ لیکن به نظر می‌رسد که پیش از آن هم در اصفهان به چاپ رسیده باشد.

از افراد دیگری که در این سالها کتاب درسی به چاپ رسانید، «میرزا آقاخان مصفا» معروف به «محاسب‌الدوله» بود که از چهره‌های درخشان فرهنگ اصفهان به شمار می‌رود. وی نیز معلم دارالفنون بود که در دهه دوم قرن چهاردهم قمری توسط ظل‌السلطان برای انجام امور اداری به اصفهان دعوت شد و منشأ خدمات درخشان فرهنگی، اجتماعی مختلفی در اصفهان گردید و از فعالان سیاسی دوران مشروطیت به حساب می‌آید. محاسب‌الدوله اولین کتاب درسی

خود را زمانی که در تهران معلم دارالفنون بود، به نام جبر و مقابله به رشته تحریر درآورد که در سال ۱۳۰۵ ق. به چاپ رسید. این کتاب بعدها در اصفهان بار دیگر برای استفاده دانش‌آموزان به چاپ رسید. کتاب درسی اصول علم جغرافیا از نوشته‌های دیگر اوست که در حقیقت دایره‌المعارف ۱۴۴ صفحه‌ای جغرافیایی است و با تقسیم‌بندی مطالب به جغرافیای ریاضی، طبیعی، سیاسی، اطلاعات مفیدی را ارائه می‌کند. چاپ سنگی کتاب در نهایت خوبی و به خط خوش نستعلیق به طبع رسیده است. محاسب‌الدوله آثار دیگری هم دارد که مدتها مورد استفاده دانش‌آموزان بوده است.

پس از بروز نهضت مشروطیت رویکردهای جدیدی در جامعه بشدت سنتی اصفهان مطرح گردید که از آن جمله نگاه به روشهای تعلیم و تربیت در مدارس جدید بود. با قرار گرفتن مواد جدید آموزشی در برنامه‌های مدارس، نیاز به تهیه ابزارها و استفاده از روشهای جدید هم احساس گردید و تلاش بی‌وقفه‌ای برای تهیه و تولید وسایل آموزشی شروع شد؛ لیکن هم به دلیل کم تعداد بودن مدرسه‌های جدید و تعطیل شدن پی در پی این گونه مدارس و هم به دلیل نبود برنامه متمرکز آموزشی برای تألیف و چاپ کتابهای درسی، در میان اصحاب تعلیم و تربیت ضرورتی احساس نمی‌شد. بروز تحولات سیاسی، اجتماعی دوران مشروطیت این وضع را بر هم زد. رفته رفته مدرسه‌های جدید جایی برای خود در جامعه سنت‌گرای اصفهان باز کرد و مدیران این مدرسه‌ها جرأت یافتند برخی از تمایلاتشان را برای انجام تغییرات از پرده پندار بیرون آورده، جامعه عمل ببوشانند (۷/صص ۱۱۱-۹۰). افرادی هم پیدا شدند که یگانه عشق و علاقه‌شان را در توسعه این مدرسه‌ها خلاصه کرده، تمام عمر به این کار مشغول گردیدند. در این میان، کسی که به دلیل تلاشهای گسترده فرهنگی‌اش در این سالها چهره‌ای متمایز به شمار می‌آید؛ حاج میرزا سیدسعید طباطبایی نایینی است که از طرف برخی پژوهشگران به عنوان «پدر فرهنگ اصفهان» شناخته شده است. وی که خود را «اقل خدام معارف» می‌نامید، در تمام عمر تأهل اختیار نکرد و دبستگی عمده‌اش کتاب و پیشه اصلی‌اش کتابفروشی بود. سید سعید طباطبایی به سال (۱۲۹۳ق./۱۲۵۵ش.) در نایین به دنیا آمد و در نوجوانی برای ادامه تحصیل در مدارس قدیمه به اصفهان آمد (۲/صص ۴۹ و ۵۷). وی حداقل ۹ مدرسه به سبک جدید در اصفهان تأسیس کرد که گل سر سبد آنها مدرسه گلبهار شمرده می‌شد (۱۳۳۱ق./۱۲۹۲ش.). در این مدرسه‌ها هزاران دانش‌آموز به تحصیل پرداختند که نیازمند کتابهای درسی بودند. حاج سیدسعید، کتابفروشی موفق و صاحب اعتبار در بازار اصفهان به شمار می‌آمد و برای رفع این نیاز چاپخانه‌ای را احداث کرد که به «مطبعه گلبهار اصفهان» یا «مطبعه مدرسه گلبهار» شهرت یافت. این چاپخانه تعداد فراوانی کتاب به طبع رسانید که بخش اعظم آنها کتابهای درسی بود. این کتابها به سه دسته تقسیم می‌گردد: دسته اول آنهایی که از روی نسخه‌های چاپ شده در سایر نقاط استنساخ شده بود، یک دسته هم کتابهای معلمان مدارس مختلف اصفهان که جزوهای درسی‌شان را برای چاپ به او می‌سپردند و دسته سوم کتابهایی که خودش برای تدریس در مدارس تألیف و سپس به چاپ می‌رسانید. متأسفانه، بیشتر کتابهای درسی او به عنوان مؤلف در فهرست کتابهای چاپی ثبت نشده؛ لیکن فهرستی از آثار وی در مقاله‌ای به کوتاهی معرفی شده (همان/ صص ۴۹-۸۷).

تا جایی که می‌دانیم، حتی تا زمان تصویب قانون اساسی معارف (۱۳۲۸ق./۱۲۸۹ش.)، کتابهایی که در اصفهان به چاپ می‌رسید، دارای سبک و سیاق قدیمی بود. به گمان ما نخستین کوششهای سازمان یافته برای تدوین کتابهای درسی «مطابق پروگرام وزیر معارف» به سال ۱۳۳۱ق./۱۲۹۲ش. در اصفهان به انجام رسید. پیش از آن جز چند کتاب

انگشت‌شمار که ضابطه مشخصی را دنبال نمی‌کرد، در این شهر چاپ نشده بود. سید ضیاء‌الدین جناب مدیر گلپهار تصریح می‌کند:

«... مدرسه گلپهار اولین مدرسه‌ای است که اصول تأسیسات کلاسی را مطابق مدارس اروپا قرار داده که در هر کلاس برای هر درس وقت معین باشد و جمیع متعلمین مجبور به تحصیل جمیع مواد پروگرام بوده باشند (چون که در مدارس اصفهان مرسوم بود که محصلین هر علمی باید در ساعت غیرمعین در اتاقی حاضر شوند و معلم آن درس آمده و درس ایشان را بگوید تا فراغت حاصل نمایند؛ یعنی امتداد ساعات تحصیل بسته به میل معلم بود) ... در همان وقت به واسطه فقدان کتب تحصیلی اعضای مدرسه - مخصوصاً آقای مؤسس - با عجله تمام مشغول تهیه کتب لازمه گشتند و تا اندک زمانی به اندازه [ای] رفع احتیاجات مدرسه را نمودند و از هر کتابی صدها یا هزارها طبع کردند...» (ص ۱۵).

از عبارتهای بالا چند نکته روشن می‌شود: اول این که تا پیش از تأسیس مدرسه گلپهار هیچ یک از مدرسه‌های اصفهان دارای برنامه درسی ثابت نبوده‌اند. دوم این که به فاصله کوتاهی از تشکیل مدرسه گلپهار «به واسطه فقدان کتب تحصیلی» احساس نیاز به تهیه و چاپ کتاب درسی منطبق با «جمیع مواد پروگرام» به وجود آمده است و معلمان این مدرسه درصدد تألیف کتاب درسی برآمده‌اند و دیگر این که کتابهای تهیه شده «صدها یا هزارها» چاپ شده و مورد استفاده قرار گرفته‌اند. منظور از «آقای مؤسس» نیز سید سعید طباطبایی است.

اهتمام سید سعید طباطبایی به امر تألیف و چاپ کتابهای درسی، تحسین برانگیز است. او با این کار نه تنها گوی سبقت را در زمینه تألیف و چاپ کتابهای درسی در اصفهان از همگان ربود؛ بلکه نام خود را به عنوان «پدر فرهنگ اصفهان» جاودانه ساخت. مجموعه کتابهای آغازنامه که از سال ۱۳۳۱ق. به زیر چاپ رفت، از اولین کتابهای برنامه‌ریزی شده درسی در اصفهان است. طباطبایی مقدمه آغازنامه را همزمان با آغازنامه سال اول و آغازنامه سال دوم در همین سال به چاپ رسانید و در ۱۳۳۱ق. کتاب *تعلیم الاطفال* را نیز روانه بازار کرد. کتاب اخیر افزون بر سی سال در اصفهان تجدید چاپ می‌شد و به چاپ چهاردهم رسید.

۱- چگونگی چاپ کتابهای درسی در اصفهان

برای کسانی که امروزه از نزدیک دستگاههای مجهز چاپ را مشاهده کرده‌اند و دیده‌اند که تصاویر رنگی با چه سهولت و کیفیت بالایی حتی در شمارگان میلیونی به چاپ می‌رسند، بسیار دشوار است باور کنند که تا چند دهه قبل امر چاپ چه کار پیچیده و پر دردسری بود و به طبع رساندن یک صفحه معمولی کتاب و یا روزنامه به روش چاپ سنگی چه اندازه مهارت و دقت لازم داشت.

برای سالیان متمادی چاپ کتاب به روش چاپ سنگی صورت می‌گرفت. این شیوه چاپ از حدود سال ۱۲۶۰ق. تا ۱۲۲۳ش. در اصفهان دایر شد. این در حالی است که از ورود چاپ سنگی در ایران تنها یک سال می‌گذشت. به زودی چاپ حروف سربی نیز در اصفهان مورد استفاده قرار گرفت (۱/۱۱ ج ۱، صص ۲۱۶ - ۲۱۷)، لیکن چندان رواج نگرفت و چاپخانه‌هایی نظیر فرهنگ، سعادت، حبل‌المتین و گلپهار تا مدتها از روش چاپ سنگی استفاده می‌کردند. هر چند قالب‌گیری و حروفچینی حروف سربی و آماده‌سازی دستگاههای چاپ سربی هم در آن روزگار کار پردردسری

بود، لیکن بمراتب از چاپ سنگی ساده‌تر و سریع‌تر بود، اما شاید به این دلیل که مردم هنردوست و هنرمند اصفهان در هر کاری ظرافتهای هنری را هم منظور می‌داشته‌اند و در روش چاپ سربی امکان استفاده از هنر خوشنویسی وجود نداشت، چاپ سنگی رواجی تمام یافت، چنان که به تقریب تمام چاپخانه‌های اصفهان از این روش استفاده می‌کردند و استادان این فن در اصفهان چنان چیره‌دست شدند که پس از آن در جاهای دیگر نیز برای راه‌اندازی چاپ سنگی از آنان دعوت به عمل می‌آمد (۱۷/ص ۴).

استفاده از هنر خوشنویسی برای نوشتن کتابهای درسی - که در اثر استفاده از چاپ سنگی تا مدت‌ها در اصفهان رایج بود - موجب می‌گردید که خط تحریری دانش‌آموزان نیز تحت تأثیر قرار گرفته، از همگنان آتی خود بمراتب خوش‌خط‌تر باشند.

۱-۱- چاپخانه گلپهار

تأسیس چاپخانه گلپهار تحولی را در چاپ کتابهای درسی به وجود آورد. این چاپخانه که به «مطبعه مدرسه گلپهار» هم معروف بود، در میانه خیابان سپه (سپاه) در متعلقات حمام خسروآقا از عمارتهای نفیس دوره صفویه قرار داشت، چند سال قبل شهرداری اصفهان با تخریب حمام خسروآقا خیابان حکیم را احداث کرد و امروز نه از حمام اثری هست و نه از متعلقات آن، اما همچنان دهها جلد کتاب چاپ شده در این چاپخانه زینت‌بخش موزه‌ها و کتابخانه‌های مختلف بوده، یادآور روزگار آبادانی این مراکز فرهنگی است.

حاج سیدسعید طباطبایی استعداد خوبی در به کارگیری نیروهای زبده داشت و این را می‌توان از کسانی که برای اداره مدارس متعدد خود استخدام می‌کرد، دریافت. برای چاپخانه هم او از برخی خوشنویسان برجسته نظیر: میرزا عبدالرحیم افسر، میرزا سیدعلی کشفی‌پور، میرزا ابوالقاسم فرزند میرزامحمدعلی خوشنویس، حسین‌بن‌محمداسماعیل خوانساری، عبدالمولی مولوی و میرزا محمد مهدی استفاده کرد. دستیار و شریک وی «استاد محمدحسین اصفهانی» بود که به دفعات نامش در پشت جلد کتابها آمده و حاج سیدسعید طباطبایی از او به احترام و با کلماتی چون: «استادالماهر عالیقدر» یاد می‌کند. حاج سیدسعید به کیفیت چاپ کتابهای منتشر شده در گلپهار از حیث کاغذ و خط و اصول چاپ بسیار اهمیت می‌داد و حتی در تجدید چاپ کتابهایی که در سایر نقاط منتشر گردیده بود، از ویرایش و تصحیح کوتاهی نمی‌کرد.

۱-۲- کتابهای درسی چاپ شده گلپهار

انگیزه اصلی تأسیس چاپخانه گلپهار تأمین کتابهای درسی مدرسه‌هایی بود که زیر نظر سید سعید طباطبایی اداره می‌شد. حاج سید سعید به علت کمبود کتابهای درسی و نیاز روزافزون دانش‌آموزان بیشتر کتابهای درسی این مدارس را خود تألیف کرده، به چاپ می‌رساند. گاهی نیز کتابهای درسی تهیه شده توسط معلمان مدرسه گلپهار و در پاره‌ای موارد کتابهای درسی رایج در سایر شهرها را طبع می‌کرد. در چنین مواردی تلاش می‌نمود کیفیت آنها را افزایش دهد؛ برای مثال: در تجدید چاپ کتاب تاریخ معجم؛ تاریخ شهریاران عجم نوشته شرف‌الدین ابوالفضل راجی پس از ویرایش و تصحیح اقدام به چاپ آن نمود. از این قبیل کتابها همچنین می‌توان به کتاب نصاب الصبیان نوشته ابونصر فراهی،

اشکال المیزان نوشته فرصت‌الدوله شیرازی و یا حتی کتابهای درسی کشورهای دیگر، نظیر: قواعد الجلیه فی مبادی العربیه نوشته رشید الشرتونی اشاره کرد. چاپخانه گلبهار این کتابها را به بهترین صورت بازنویسی و در پاکیزه‌ترین شکل منتشر می‌ساخت. اما برجسته‌ترین اقدام حاج سیدسعید طباطبایی عزم او برای نوشتن کتابهای درسی برنامه‌ریزی شده است که بزودی در شمارگان فراوان و بی‌سابقه در دسترس دانش‌آموزان مدارس قرار گرفت. تعدادی از کتابهای درسی نوشته شده توسط حاج سیدسعید طباطبایی که به تمامی به شیوه چاپ سنگی در مطبعه گلبهار اصفهان به چاپ رسیده، در مقاله‌ای معرفی شده است (۲/ ص ۴۹). در این میان، کتاب درسی نصاب بی‌معلم را باید نخستین کتاب خودآموز و یا کمک درسی به شمار آورد که برای دانش‌آموزان ابتدایی در اصفهان به چاپ رسید و کوشش حاج سیدسعید در این مورد ستودنی است. وی پنج سال بعد با حذف برخی ابیات مشکل و غیرضروری این کتاب را به صورت قابل استفاده‌تری با نام نصاب مصحح با خط نسخ با قطع رقیعی در ۳۶ صفحه به چاپ رسانید. وی کتاب نصاب مصحح را «مخصوص کلاسهای پنجم و ششم مدارس ابتدایی، به تصویب و نظریه مدیران مدارس اصفهان» برای آموزش زبان عربی تهیه نمود. نوشتنی است که هر چند هدف از تهیه کتاب «نصاب بی‌معلم» کمک به فراگیری یکی از مواد درسی (عربی) توسط دانش‌آموزان به صورت خودآموز بوده، لیکن پس از مدتی از آن به عنوان کتاب درسی هم استفاده گردیده، زیرا نویسنده در پشت جلد با درج عبارت: «معلمین محترم نصاب در وقت تدریس مطالب ذیل را مراعات فرمایند» نکته‌هایی را در چگونگی شیوه تدریس خاطر نشان ساخته است.

از کتابهای دیگری که در چاپخانه گلبهار به طبع رسید، هندسه ابتدایی تألیف سید ضیاء‌الدین جناب است که چاپ اول آن در ۱۳۳۳ق. صورت گرفت. این کتاب به خط خوش نستعلیق در ۶۴ صفحه همراه با رسم اشکال هندسی برای شاگردان سال پنجم و ششم ابتدایی تألیف گردید. دوره اول «هندسه ابتدایی» برای سال سوم و چهارم ابتدایی نیز توسط «آقا حسن مدنی مدیر اکابر» تألیف گردید. این کتاب نیز در ۲۳ صفحه به خط خوش نستعلیق سید حسن بدری با کاغذ و چاپ متوسط و جلد مقوایی به چاپ رسید و اگر چه سال چاپ آن معلوم نیست، ولی نظر به این که هر دو کتاب مکمل یکدیگر برای آموزش ریاضیات در سالهای سوم تا ششم ابتدایی بوده‌اند، به احتمال چاپ آن در سال ۱۳۳۳ق. و یا اندکی قبل از آن بوده است.

کتاب درسی دیگر حفظ الصحه نوشته «آقای مشکوه مدیر مدرسه اقدسیه» بود که در سال ۱۳۰۷ش. مخصوص کلاسهای پنجم و ششم ابتدایی «مطابق دستور ۱۳۰۶ شورای عالی معارف» چاپ اول آن در اختیار دانش‌آموزان قرار گرفت. این کتاب با کاغذ مرغوب و خط خوش نستعلیق عبدالمولی مولوی در ۴۸ صفحه با چاپ سنگی و جلد مقوایی تهیه شده بود و به موضوعات بهداشتی اختصاص داشت.

نکته در خور توجه این که در روی جلد کتاب مذکور عبارت «حق طبع محفوظ و مخصوص است به شعبه کتابخانه ایران و گلبهار» به چشم می‌خورد و در زیر آن آمده است: «اصفهان - مطبعه اتحاد» که نشان‌دهنده توسعه این چاپخانه و تبدیل آن به یک مرکز نشر بزرگتر است. شیرازه‌بندی و جلدسازی این کتاب هم نشان می‌دهد که ناشر از امکانات مناسبتری برخوردار بوده است. در پشت جلد فهرست کتابهای درسی ابتدایی را که در این سال (۱۳۰۷ش.) در کتابخانه ایران و گلبهار به فروش می‌رسید، درج کرده است.

همچنین در پشت جلد به دانش آموزان مدارس متوسطه بشارت داده‌اند: «کتاب حل المسائل فیزیک تألیف آقای [احمد] آرام با بهترین اسلوبی از طبع خارج [گردیده] و در کتابخانه فوق به فروش می‌رسد». کتاب مذکور با عنوان مجموعه امیر؛ حل المسائل فیزیک مخصوص سال دوم مدارس متوسطه در دی ماه ۱۳۰۷ توسط کتابخانه ایران و گلپهار در مطبوعه اتحاد به چاپ رسید. در این سالها مؤسسه گلپهار که به «کتابخانه گلپهار و ایران» تغییر نام داده و توسعه یافته بود، کتابهایی را به صورت «مجموعه» با عناوین مختلف به چاپ می‌رسانید که در زمینه‌های مختلف علوم پایه بودند. از جمله مجموعه مسعود نوشته حشمت‌الله دهش معلم ریاضیات مدارس متوسطه برای درس هندسه دبیرستانی و یا مجموعه مجدی (مشمول بر کتب ریاضیات و طبیعیات سالهای متوسطه) که توسط دکتر علی مجدی به رشته تحریر درآمد.

مدیر مطبوعه گلپهار همچنین برای تدریس زبان عربی کتاب قواعد الجلیه فی مبادی العربیه فی العلم الصرف و النحو را که شامل ۴۸ درس و ۱۳۷ تمرین بود و توسط رشید الشرتونی در سال ۱۹۰۵ میلادی برابر ۱۳۲۳ ق. در بیروت به چاپ رسید، استنساخ کرده، با حواشی فارسی برای استفاده دانش‌آموزان در سال ۱۳۳۱ ق. به چاپ رسانید. وی همین کتاب را با تصحیحاتی در سال ۱۳۴۳ ق. / ۱۳۰۳ ش. با حروف سربی بار دیگر منتشر ساخت. در صفر ۱۳۳۵ ق. نیز کتاب تاریخ مقدس اسلام؛ شرح حالات و غزوات و کلمات خاتم الانبیاء نوشته آقا میرزا عبدالحسین قمشه اصفهانی با خط نستعلیق علی بن اسماعیل اصفهانی توسط گلپهار منتشر شد.

در فاصله سالهای بعد از مشروطیت تا پایان دوره قاجاریه، گلپهار در چاپ کتابهای درسی سرآمد و بی‌رقیب بود. از چند چاپخانه دیگر اصفهان، جز اندکی، کتاب درسی سراغ نداریم. برای مثال: کتاب اصول علم حساب نوشته میرزا موسی خان پسر مفتاح‌الملک در سال ۱۳۳۲ ق. در «مطبوعه محمودیه» به چاپ رسید. این کتاب ۳۰۸ صفحه‌ای را که به سعی آقامحمداسماعیل منتشر شد، نباید با کتاب همنام آن که پیش از این معرفی شد، اشتباه کرد. مطبوعه محمودیه همچنین چاپ اول کتاب شریعات نبوی را با جلد مقوایی ساده با خط نسخ در سال ۱۳۳۰ ق. منتشر کرد که نویسنده‌اش آقاسیدمحمدکاظم اصفهانی از روحانیون زمان خود بود و کتاب را در سه بخش (کتاب اول اصول عقاید اسلام، کتاب دوم در فروع دین و کتاب سوم در معاملات و ایقاعات) تنظیم کرد. ناشر بر روی جلد تصریح کرده بود که «جهت کلاسهای مدارس جدیده تألیف شده».

۲- کتابهای درسی اصفهان در دو دهه آغازین قرن چهاردهم شمسی

چنین به نظر می‌رسد که با افزایش تعداد مدارس و دانش‌آموزان، چاپ کتابهای درسی هم در اصفهان رونق گرفت و به غیر از گلپهار سایر چاپخانه‌ها نیز به این اقدام روی آوردند. به طور طبیعی افزایش تعداد ناشران گرمی بازار رقابت را در پی داشت و هر کدام سعی می‌کردند ضمن ارائه کتابهای با موضوعات جدیدتر در فروش کتابهای خود از دیگران پیشی بگیرند. برای مثال: «شرکت کتابخانه فردوسی» که مکان آن در خیابان حافظ اصفهان بود و کتابهای خود را در «مطبوعه نور» چاپ می‌کرد، دست به انتشار یک کتاب ۵۰ صفحه‌ای با موضوع «انشای مفید جدید» زد. این کتاب با جلد مقوایی و با خط خوش نستعلیق «برحسب خواهش آقای غلام‌علی مدیر کتابخانه کمالی» به طبع رسید و نویسنده آن سیدحسن بدری آموزگار دبستان نمره (۴۰) دولتی بود. این کتاب برای سال سوم و چهارم دبستان تدوین گردید و ناشر در پشت

جلد نوشت: «...حتی یک مرتبه هم باشد به این کتابخانه مراجعه فرمایید تا تصدیق فرمایید که معاملات این کتابخانه به صرفه مشتریان محترم خواهد بود. آقایانی که لوازم اتیباعی [خود را از] این مغازه اتیباع کرده‌اند، از مناسب‌فروشی ما آگاهند.»

در زیر مشخصات چند کتاب درسی که در این دوره در اصفهان به چاپ رسیده‌اند، به ترتیب سالهای انتشار آورده می‌شود. توضیح این که دسترسی به چاپ اول بعضی از کتابهای مورد بررسی میسر نگردید و سال چاپهای بعدی ذکر گردیده است:

- دستور الانشا یا منشأالانشا؛ نوشته میرزا حسن معلم اصفهانی به خط خوش نیمه شکسته نویسنده در ۷۹ صفحه به اهتمام میرزا عبدالرحیم صحاف و آقا میرزا عبدالجواد در سال ۱۳۴۳ق. / ۱۳۰۳ش. توسط مطبعه گلبهار منتشر گردید.

- خلاصه التجوید؛ مخصوص کلاس پنجم و ششم مدارس ابتدایی تألیف آقاملا ابوالقاسم گنجی سمرقندی با جلد کاغذی، چاپ دوم در «اصفهان مطبعه شرکت اتحاد» در سال ۱۳۴۶ق. / ۱۳۰۶ش. به چاپ رسید. کتاب در ۲۴ صفحه برای آموزش صحیح روخوانی قرآن مجید توسط کتابخانه گلبهار منتشر شد.

- جغرافیای امید (دوره دوم)؛ توسط میرزا حسین خان امید برای سال پنجم و ششم ابتدایی در سال ۱۳۰۳ش. تألیف و چاپ دوم آن در اصفهان به سال ۱۳۰۴ش. به صورت چاپ سنگی منتشر گردید. کتاب دارای ۴۴ تصویر و ۷ نقشه جغرافیایی و مطابق دستورالعمل وزارت معارف تنظیم شده است.

- جغرافیای امید؛ (دوره دوم) از تکالیف سال سوم مدارس ابتدایی نوشته میرزا حسین خان امید رییس معارف اصفهان که طبع چهارم آن توسط کتابخانه گلبهار در ۱۳۴۸ق. / ۱۳۰۸ش. منتشر گردید. کتاب با خط نستعلیق متوسط به صورت چاپ سنگی در ۳۰ صفحه به بازار عرضه شده و در داخل متن دارای تصاویری است که به طرز ناشیانه‌ای طراحی شده است.

- دستور انشا یا انشای جدید؛ (مشمول بر تمام نوشته‌جات لازمه از شرعیه و عرفیه و دوستانه و رسمانه با تمام عناوین و القاب) تألیف آقا میرزا موسی مستوفی انصاری اصفهانی مخصوص کلاسهای پنجم و ششم ابتدایی توسط کتابخانه گلبهار در سال ۱۳۰۹ش. به خط تحریری در ۱۰۰ صفحه به بازار عرضه شد. این کتاب در ۱۳۱۲ش. به طبع پنجم رسید.

- جاده سعادت یا مجموعه حل المسائل حساب و املا؛ نوشته سید حسن بدری ناظم مدرسه حکمت و جواد نحوی دیپلمه مدرسه متوسطه سعدی به خط نستعلیق تحریری در ۷۹ صفحه توسط کتابخانه سعدی در مطبعه کامکار به چاپ رسید. حق طبع کتاب محفوظ و مخصوص مؤلفان است.

- جاده سعادت تجوید؛ تألیف جواد نحوی معلم مدرسه متوسطه شاپور ناصری برای پنجم و ششم ابتدایی تهیه شده و توسط کتابخانه سعدی طبع اول آن در سال ۱۳۱۵ق. / ۱۳۱۱ش. به خط سید حسن بدری در مطبعه گلبهار به چاپ رسید. کتاب با جلد کاغذی منتشر گردید.

- شریعیات نبوی؛ جلد چهارم مخصوص کلاس پنجم و ششم مدارس ابتدایی تألیف [عبدالحسین] قدسی توسط کتابخانه گلبهار در سال ۱۳۵۴ق. / ۱۳۱۱ش. به چاپ رسید. نویسنده کتاب را براساس فتوهای حجت‌الاسلام فشارکی

مطابق با آخرین پروگرام مصوبه شورای عالی معارف تهیه کرده است. شرعیات نبوی در ۱۱۲ صفحه با کاغذ نامرغوب و با خط نسخ زیبای میرزا محمدعلی مدرسزاده به رشته تحریر درآمده است. توضیح این که تاریخ تحریر ۱۳۰۵ش. است.

- شرعیات نبوی؛ جلد دوم مخصوص کلاسهای سوم و چهارم مدارس ابتدایی توسط آقامیرزا عباس نحوی مدیر مدرسه عصر پهلوی نوشته شده و توسط کتابخانه سعدی منتشر گردیده است. طبع اول کتاب در ۱۳۵۲ق. / ۱۳۱۲ش. به صورت چاپ سنگی به خط شبیه ثلث در ۳۲ صفحه از چاپ خارج شد.

- خلاصه الصرف جدید؛ تألیف میرزا عباس نحوی مدیر مدرسه فردوسی است که توسط کتابخانه سعدی منتشر گردید. کتاب در ۴۸ صفحه به خط نسخ و ثلث با جلد مقوایی و کاغذ نامرغوب به چاپ رسیده است. کتاب مورد بررسی چاپ اول است، اما سال انتشار قید نگردیده، لیکن با توجه به ویژگیهای ظاهری و اشتراک در نویسنده و ناشر به احتمال فراوان در حدود سال ۱۳۱۲ش. به بازار عرضه شده است.

- کتاب انشای جدید؛ در حقیقت چاپ پنجم دستور الانشا نوشته میرزا موسی مستوفی انصاری است که معرفی شد. در چاپ جدید توضیحات مربوط به حساب سیاق که در چاپ اول وجود داشت، حذف شده و در برخی از نامه‌هایی هم که برای آموزش به صورت نمونه آورده شده، تفاوتی به چشم می‌خورد. همچنین خط چاپ جدید توسط میرسیدعلی کشفی‌پور معلم مشق خط مدارس دولتی نوشته شده است.

- انشای جدید یا گنجینه الانشاء؛ مخصوص کلاس پنجم و ششم دبستان توسط آقا میرزا حسن بدری معلم دبستان پهلوی در چاپخانه دانشکده به قلم نویسنده به زیور طبع آراسته شد. چاپ دوم کتاب در ۱۳۵۲ق. / ۱۳۱۲ش. صورت گرفت و حق طبع از آن آقا سید محمد گلپهاری بوده است. در سالهای بعد نویسنده محتوای همین کتاب را با اندکی تغییر با نام انشای مفید جدید مخصوص دانش‌آموزان سوم و چهارم و پنجم دبستان برای طبع به کتابفروشی کمالی سپرد و چاپ یازدهم آن هم با جلد کاغذی و تجدید نظر در «اتحادیه مطبوعات اصفهان» به طبع رسید که در سایر شهرها نیز نماینده فروش داشت.

- هندسه ابتدایی؛ مخصوص کلاسهای سوم و چهارم ابتدایی توسط حسن مدنی، دبیر دبیرستان ادب نوشته شد و کتابفروشی شمس واقع در خیابان سپه اصفهان آن را منتشر کرد. این کتاب ۳۲ صفحه‌ای کوچک با جلد کاغذی و چاپ سنگی به چاپ نهم رسید. طبع چهارم هندسه ابتدایی توسط کتابخانه گلپهاری بوده است.

- فرهنگ بغلی؛ لغت‌نامه کوچک فارسی مخصوص دانش‌آموزان مدارس و ادبای اصفهان است که در مطبعه گلپهاری در سال ۱۳۵۲ق. / ۱۳۱۲ش. به طبع رسید. نام گردآورنده این فرهنگ و نوبت چاپ آن معلوم نیست. کتاب به خط نیمه شکسته نستعلیق تحریری توسط کشفی‌پور اصفهانی به رشته تحریر درآمده است.

- حساب ابتدایی؛ به ضمیمه مقیاسات جدید ایران نوشته رضا آبتی که توسط دو ناشر (کتابخانه فردوسی و کتابخانه حافظ) در ۱۳۱۳ش. در مطبعه امامی اصفهان به چاپ رسید و تعداد صفحات آن ۸۸ صفحه با چاپ حروف سربی و جلد مقوایی است. در پشت جلد مشتاقی مدیر کتابخانه فردوسی ضمن تبلیغ دستگاههای جدید چاپ و صحافی متعلق به این کتابخانه، مشتریان را برای خرید انواع و اقسام لوازم‌التحریر به محل این کتابفروشی واقع در خیابان سپه دعوت کرده است.

- دستور نگارش یا انشای بهار؛ نوشته باقر بنگدار اول [۹] این کتاب ۶۴ صفحه‌ای با خط نسخ در سال ۱۳۱۷ش. توسط کتابفروشی بهار به چاپ رسید. نویسنده کتاب از محمدعلی روستازاده مدیر کتابفروشی بهار به جهت خدمات معارف پرورانه و صحافی و جلدسازی به شیوه اروپایی تقدیر کرده است. ناشر هم با دعوت از نویسندگان «که اگر مایل هستند آثار قلمی‌شان به بهترین اسلوب و با حفظ منابع ایشان به نحو مطلوب چاپ و منتشر شود، به آن بنگاه مراجعه نمایند»، خبر چاپ یک کتاب تمرین خط را به نام «رسم‌النخط بهار» می‌دهد.

- مقیاسات جدید قانون ایران؛ نوشته رضا آیتی؛ چاپ ششم این کتاب ویژه دانش‌آموزان دبستانها در سال ۱۳۲۰ش. توسط کتابفروشی باستی در چاپخانه شرکت امید به چاپ رسید.

از رویدادهای مهم امر چاپ کتابهای درسی که یک دهه پیش از جنگ جهانی دوم و شروع پیامدهای مخرب آن، موجب آسیب رسیدن به پیکر نشر کتاب در اصفهان گردید، تعطیل شدن کتابخانه گلبهار است. حاج سیدسعید که زن و فرزندی در این شهر نداشت، به شوق زیارت و زندگی در مشهد مقدس راهی آن دیار شد و تا پایان عمر (۱۳۰۸ش.) در آن شهر ماندگار گردید. با مهاجرت وی، چاپخانه گلبهار هم تعطیل شد و برای همیشه در خاطره تاریخ نشست. به نظر می‌رسد یکی از کارکنان این چاپخانه به نام آقا سیدمحمد که پس از مرسوم شدن شناسنامه نام خانوادگی گلبهاری را برگزید، یک چند تلاش نمود با ایجاد چاپخانه‌ای با همان نام سابق «گلبهار» در محل جدید خیابان مشیر، جنب مطب دکتر سید مصطفی، خاطره ایام رونق گلبهار را تجدید کند؛ لیکن این مؤسسه هرگز شهرت و اعتبار چاپخانه گلبهار به سرپرستی حاج سیدسعید طباطبایی را به دست نیاورد. برخی از مؤسسات انتشاراتی هم - مانند کتابفروشی بهار - با انتخاب نام نزدیک به گلبهار سعی کردند از خوشنامی معنوی این چاپخانه بهره‌مند شوند و همان‌طور که ذکر شد، به دستگاههای جدید هم مجهز گردیدند، اما قله افتخاری که حاج سیدسعید طباطبایی در زمینه چاپ کتاب، بویژه کتابهای درسی به آن رسید، دست نیافتنی باقی ماند.

۳- روند تکوین کتابهای درسی در اصفهان

تاکنون یک بررسی همه جانبه بر روی روند تکوین کتابهای درسی اصفهان صورت نگرفته است. تحلیل محتوایی و بررسی تطبیقی این کتابها با انواع مشابه در سایر استانها و یا تهران دقایق بیشتری را از چگونگی ظرفیتهای موجود در زمینه تالیف و انتشار کتابهای درسی در این شهر روشن خواهد ساخت. اینک با اشاره به این نکته که با سپری شدن یک دهه از پایان جنگ جهانی دوم کتابهایی با کیفیت بمراتب مطلوبتر در اصفهان انتشار یافت، فهرست کوتاهی از کتابهای درسی این سالها ارائه می‌گردد:

- تعلیمات دینی یا راه سعادت؛ نوشته مرتضی نوری زیر نظر شیخ حبیب‌الله فضایی از روی آخرین برنامه وزارت فرهنگ برای کلاسهای چهارم تا ششم دبستان تهیه گردید. این کتاب بارها تجدید چاپ شد و از پرفروش‌ترین کتابهای درسی اصفهان بود. چاپ سوم کتاب در سال ۱۳۳۳ توسط کتابفروشی شهریار منتشر شد و در ۷۶ صفحه و جلد شمیز به بازار عرضه گردید. چاپ ششم در سال ۱۳۳۶ توسط همان ناشر و چاپ سالهای بعد با تجدیدنظر و اصلاحات فراوان وارد بازار شد. از جمله در سال ۱۳۴۳ کتابفروشی شهریار و شهسواری به اتفاق آن را در ۲۸ صفحه به چاپ رساندند. در آخرین چاپها قید عبارت «قیمت در تمام کشور ۷ ریال» نشان دهنده انتشار وسیع آن است.

- **تعلیمات دینی**؛ نوشته شیخ محمدحسن سه چهارمی مطابق برنامه جدید وزارت فرهنگ، مخصوص دانش‌آموزان دوم و سوم و چهارم دبستان تهیه شده است. در قسمت عنوان عبارت «مطابق با فتوای حضرت حجه الاسلام آقای حاج آقا حسین بروجردی» درج گردیده. کتاب با خط ترکیبی نسخ و نستعلیق به صورت چاپ سنگی در ۲۸ صفحه توسط بنگاه مطبوعاتی اصفهان به چاپ رسیده است. نوبت و سال چاپ کتاب مشخص نیست؛ لیکن براساس تاریخ فوت آیت الله بروجردی (۱۰ فروردین ۱۳۴۰) باید قبل از این تاریخ منتشر شده باشد.

نویسنده جلد دوم را نیز با همین عنوان برای کلاسهای پنجم و ششم تألیف نمود که در سالهای بعد به چاپ یازدهم (نسخه مورد بررسی) هم رسید. جلد دوم با همان اندازه در ۸۰ صفحه توسط اتحادیه کتابفروشان به چاپ رسیده؛ با این تفاوت که در طبع آن از حروف سربی استفاده گردیده است.

- **هندسه دبستان (جلد دوم)**؛ برای دانش‌آموزان کلاسهای پنجم و ششم دبستانهای پسران و دختران حاوی ۱۴۰ مسأله و ۲۵ شماره از مسایلی که در امتحانات دوره ابتدایی داده شده، تألیف رضا آیتی؛ این کتاب که براساس نوشته پشت جلد ۱۶ مرتبه تجدید چاپ شده است، توسط انتشارات تأیید در سال ۱۳۳۴ ش. با اجازه‌نامه اداره فرهنگ استان دهم در ۶۴ صفحه به چاپ رسیده است.

- **اخلاق**؛ برای کلاسهای چهارم و پنجم و ششم ابتدایی از روی آخرین برنامه وزارت فرهنگ در سال ۱۳۳۵ توسط مرتضی نوری نوشته شد و کتابفروشی شهسواری و شهریار به اتفاق آن را در ۷۲ صفحه با حروف سربی منتشر کردند. این کتاب از طرف شورای عالی معارف نیز مورد تقدیر قرار گرفته است.

- **دستور جدید املا**؛ نوشته کمال طالقانی و حسن قوامی‌زاده در سال ۱۳۳۶ توسط چاپخانه خدایی به چاپ رسید. جلد اول این کتاب برای دوره اول متوسطه و دانش‌سرای مقدماتی و کلاسهای طبیعی و ریاضی تهیه شده بود و جلد دوم مخصوص دانش‌آموزان رشته ادبی. کتاب با حروف سربی و در ۱۹۹ صفحه و جلد ششمین به بازار آمد و برای سالها کتاب درسی دانش‌آموزان بود. چاپ دوم کتاب در سال ۱۳۴۰ توسط چهار ناشر (مشعل، حافظ، شهریار و شهسواری) در ۱۵۹ صفحه و با کاغذ و چاپ مرغوب به چاپ رسید که دارای جلد مقوایی طرح رنگ ساده‌ای بود.

- **منطق**؛ تألیف غلامحسین آهنی برای کلاسهای ششم طبیعی، ریاضی و ادبی تهیه شده بود. کتاب دارای کاغذ و چاپ مرغوب در ۶۳ صفحه، در سال ۱۳۳۷ توسط کتابفروشی تأیید به چاپ رسید.

- **منطق و اخلاق**؛ نوشته ناصر دهاقانی برای کلاسهای ششم طبیعی، ریاضی و ادبی تهیه شده بود و در سال ۱۳۳۷ توسط کتابفروشی خدایی در ۶۴ صفحه به چاپ رسید. سید علی‌اکبر خدایی مؤسس کتابفروشی خدایی در پشت جلد از خوانندگان درخواست کرده تا «آشنایان خود را به خواندن نشریه‌های این بنگاه ترغیب نمایند». نویسنده کتاب را به بدرالدین کتابی تقدیم کرده است.

- **تعلیمات مدنی**؛ مخصوص دبستانهای دخترانه و پسرانه نوشته ج. رفیعی از انتشارات کتابفروشی کمالی اصفهان در ۱۶ صفحه به چاپ رسید. کتاب مذکور از اولین کتابهای درسی اصفهان است که روی جلد آن را به طرز زیبایی طراحی کرده‌اند. کتاب تعلیمات مدنی به صورت چاپ چهار رنگ با تصویر سردر مجلس شورای ملی و پرچم ایران و دستی که ترازوی عدل را نشان می‌دهد، طراحی گردیده است.

- تعلیمات دینی و اخلاق؛ نوشته کمال طالقانی، برای کلاسهای دوم و سوم و چهارم ابتدایی تهیه شده و شرکت مطبوعات اصفهان آن را منتشر کرده است. در پشت جلد کتابهای «فن نامه‌نگاری برای کلاسهای ابتدایی و دوره اول متوسطه» و «جلد اول دستور جدید املا برای دوره اول متوسطه» و «دستور جدید املاء (آیین دبیری) برای دوره دوم متوسطه» از همین نویسنده معرفی گردیده است.

- انشای دو دبیر؛ عباس سخاوت و احمد آزادی اردکانی که هر دو از دبیران دبیرستانهای اصفهان بودند، این کتاب را در دوازده درس و ۲۴۰ صفحه به رشته تحریر درآوردند و انتشارات شهسواری نیز آن را منتشر کرده است. کتاب دارای سال و نوبت چاپ نیست، اما در متن برخی از نامه‌هایی که برای نمونه و مثال نوشته شده، تاریخ ۱۳۳۳ درج گردیده که می‌توان حدس زد بعد از این تاریخ به چاپ رسیده است.

- آیین دبیری؛ قطعات برگزیده نثر فارسی با شرح و تفصیل کامل لغات و قواعد املائی برای دوره دوم دبیرستان توسط کمال طالقانی نوشته شد و «شرکت سهامی چاپ و نشر کتاب اصفهان» آن را به سال ۱۳۳۸ به طرز مطلوبی در ۲۵۹ صفحه منتشر ساخت. کتاب در سال ۱۳۵۱ با اضافاتی در ۲۷۸ صفحه توسط انتشارات مشعل به چاپ چهارم رسید.

- اندرزهایی از بهداشت؛ برای قهرمانان ششمین دوره مسابقات قهرمانی آموزشگاههای کشور توسط بهداری آموزشگاههای استان تهیه گردید و در سال ۱۳۳۹ چاپخانه راه نجات آن را در ۲۴ صفحه منتشر کرد.

- تعلیمات دینی؛ توسط هیأت مؤلفان کتابهای تعلیمات دینی استان دهم تدوین گردید. این کتاب مطابق آخرین برنامه مصوب وزارت فرهنگ توسط «مؤسسه مطبوعاتی حکیم سنایی» در مرداد ۱۳۳۹ در ۱۰۷ صفحه به چاپ رسید. روی جلد توسط جزئی‌زاده به طرز زیبایی طراحی گردید.

- عربی؛ تألیف هیأت مؤلفان عربی اصفهان که «شرکت مطبوعات اصفهان» در سال تحصیلی ۴۰-۱۳۳۹ آن را چاپ کرد. این کتاب برای سال اول دبیرستان مطابق آخرین برنامه وزارت فرهنگ تهیه شد.

- هندسه؛ برای کلاسهای سوم و چهارم ابتدایی توسط هدایت‌الله موسوی و عده‌ای از آموزگاران اصفهان تألیف گردید. کتاب را «شرکت سهامی چاپ و نشر کتاب اصفهان» حدود سال ۱۳۴۰ در ۵۷ صفحه مصور به چاپ رساند که برخی از اشکال هندسی داخل متن و روی جلد به صورت رنگی تهیه شده بود.

- هندسه پنجم و ششم ابتدایی؛ احمد میرمحمدصادقی، محمد صمدانی و تقی هسته‌ای، باتفاق این کتاب را با «اسلوب شیوا در خور فهم دانش‌آموزان مطابق برنامه وزارت فرهنگ» تألیف کردند و کتابفروشی‌های شهریار و شهسواری نیز آن را مشترکاً در سال ۱۳۴۰ به چاپ رساندند. روی جلد دارای طراحی به صورت رنگی است. این کتاب ۹۳ صفحه‌ای در داخل متن دارای تصاویر و ترسیم‌های هندسی است.

- تاریخ ادبیات ایران از حمله مغول تا نیمه اول دوره صفویه (از کمال تا صائب) - جلد اول؛ نگارش سید محمدرضا دایی‌جوادی از دبیران معروف اصفهان است که توسط شرکت مطبوعات ایران به طرز پاکیزه‌ای در ۴۴۷ صفحه به سال ۱۳۳۹ به چاپ رسید. این کتاب دارای فهرستهای اعلام مفیدی است.

- خودآموز دستور زبان فارسی؛ نوشته جعفر نوا برای سال پنجم و ششم ابتدایی و دوره اول دبیرستان آماده گردید و کتابفروشی شهریار آن را در ۵۱ صفحه منتشر ساخت. نویسنده در مقدمه کتاب را به همکاران فرهنگی اش تقدیم کرده و منابع مورد استفاده را در پایان ذکر نموده است.
- فارسی و دستور زبان؛ تألیف هیأت مؤلفان استان دهم، زیر نظر بدرالدین کتابی برای سال اول دبیرستان تهیه شد و توسط «شرکت مطبوعات اصفهان» در ۱۶۰ صفحه منتشر گردید. سال چاپ اثر معلوم نیست ولی به نظر می‌رسد که در حدود سال ۱۳۴۰ به چاپ رسیده باشد. نوشته‌های متن به خط خوش نستعلیق تحریر شده و با توجه به پیشرفت دستگاههای چاپ به احتمال زیاد افست گردیده است.
- دستور ساده؛ نوشته سیدمحمد صمصامی و در حقیقت خلاصه‌ای از گفته‌های وی در کلاسهای درس دوره دوم دبیرستان و آمادگی کنکور است که با حجم و ابعاد کوچک در ۷۷ صفحه توسط کتابفروشی نقش جهان منتشر شد. در پشت کتاب از کتابهای «فارسی و دستور» ویژه سالهای اول، دوم و سوم دبیرستان که نویسنده به‌مراه دیگران نگاشته، نام برده شده است.
- تحقیقی نوین در زمینه دستور زبان فارسی؛ توسط سید احمدزاده حسینی نوشته شده و کتابفروشی شهسواری در سال ۱۳۴۷ آن را در ۹۳ صفحه با جلد مقوایی دو رنگ به بازار عرضه کرد.
- دستور زبان فارسی؛ شامل قواعد درست گفتن و درست نوشتن - تجزیه و ترکیب؛ به وسیله محمدعلی اسلامی به رشته تحریر درآمد و مشعل چاپ سوم آن را در ۲۰۰ صفحه به سال ۱۳۴۹ منتشر ساخت.
- تعلیمات دینی؛ تألیف و اثر طبع علی رضا شقیعی از شاعران اصفهان متخلص به فاتحی است. این کتاب کوچک ۴۰ صفحه‌ای اشعاری به زبان بسیار ساده در اصول و فروع و احکام دینی دارد و مخصوص کودکان سروده شده است. کتاب در حدود سال ۱۳۵۰ به چاپ دهم رسید و کتابفروشی کمالی ناشر آن بود. روی جلد کاغذی کتاب یک نقاشی چهار رنگ با مضامین مذهبی تزیین یافته است.
- مختصر دستور زبان فارسی، صرف، نحو، تست؛ تألیف سید کمال‌الدین طالقانی که چاپ دوم آن با تجدیدنظر و اضافات کامل توسط انتشارات مشعل منتشر شد. کتاب دارای ۱۴۵ صفحه و حاوی تعدادی پرسشهای چند گزینه‌ای است که برای تکمیل آموخته‌های دانش‌آموزان دبیرستانی و داوطلبان کنکور تهیه شده است. متأسفانه سال چاپ اثر نامعلوم است، لیکن به نظر می‌رسد در حدود سال ۱۳۴۹ ش. به چاپ رسیده باشد.
- معلومات عمومی دو دبیر؛ توسط عباس سخاوت و احمد آزادی دبیران دبیرستانهای اصفهان تألیف شد و به صورت کتاب کمک آموزشی مخصوص کلاس اول دبیرستان توسط شهسواری به چاپ رسید.
- هندسه مقدماتی دو دبیر؛ نوشته عباس سخاوت و احمد آزادی که انتشارات مشعل در ۷۶ صفحه به صورتی بسیار پاکیزه به چاپ رساند. شکل‌های هندسی داخل متن به صورت دو رنگ و همراه با نقاشیهای جالب برای کودکان است و پشت جلد نیز به صورت چهار رنگ فرمولهای محاسبه مساحت انواع شکل‌های هندسی درج شده است. سال چاپ اثر نامعلوم است، ولی باید حدود سال ۱۳۵۰ چاپ شده باشد.
- در یک نگاه کلی به کتابهای بالا می‌توان دریافت که به تدریج همگی آنها با دستگاههای چاپ جدیدتر و روشهای پیشرفته‌تر از سالهای قبل به چاپ رسیده‌است و چاپ سنگی بتدریج از دور خارج شده و ناشران با اهمیت

دادن به کتاب‌آرایی و رعایت کردن اصول فنی کیفیت آثار چاپ شده را بالاتر برده‌اند. موضوع بسیار جالب توجه تشکیل «شرکت سهامی چاپ و نشر کتاب» و یا «شرکت مطبوعات اصفهان» است که نشان‌دهنده کوشش‌هایی برای به وجود آوردن مؤسسات بزرگ انتشاراتی است. برخی از کتابها نیز توسط «هیئت مؤلفان استان دهم» تحریر شده‌است که آن هم حاکی از کوشش سازمان یافته و ایجاد تشکیلاتی برای تدوین کتابهای درسی است. نویسندگان کتابهای درسی هم بیشتر آموزگاران یا دبیران فرهنگ هستند که حاصل تجربه‌های خود را به رشته تحریر درآورده و آثار ارزنده‌ای از خود به یادگار نهاده‌اند.

نوشتنی است که پس از اقدامات دکتر خانلری در یکسان‌سازی کتابهای درسی، دیگر ضرورتی برای چاپ کتابهای اصلی مراکز آموزشی در شهرهای غیر از پایتخت احساس نمی‌شد و ناشران شهرها به چاپ کتابهای کمک درسی و تمرینی روی آوردند. در اصفهان هم کتابهای متعددی برای تکمیل آموخته‌های دانش‌آموزان و یا آماده‌سازی ایشان برای موفقیت در کنکور دانشگاهها به بازار آمد که به برخی از آنها اشاره شد. بررسی کتابهای درسی در اصفهان را با نوعی متفاوت، اما جالب توجه ادامه می‌دهیم.

یکی از دلایل رواج و تداوم چاپ سنگی در اصفهان محدودیت چاپ حروفی در استفاده از هنر خوشنویسی بود که در شهر هنرپروری چون اصفهان که خوشنویسان آن در اعصار و قرون شهره آفاق بوده‌اند، خوش‌آیند نبود؛ اما پیشرفت دستگاههای چاپ این نقیصه را برطرف کرد و دستگاههای گراور به یاری ناشران آمد. اینک برای آشنایی با چند نمونه از کتابچه‌های «تمرین خط» مشخصات کوتاهی از آنها ارائه می‌شود:

- «دفتر مشق زرین‌خط»، در ۲۴ صفحه مخصوص کلاس پنجم و ششم دبستان به اهتمام حاج‌آقا جلال شکوهی در چاپخانه مظفریان اصفهان، واقع در بازار جنب [سرای] مخلص به چاپ رسید.

- «آموزش، تعلیم و تمرین خطوط اسلامی ثلث، نستعلیق، شکسته» نگارش و تألیف منوچهر قدسی دبیر دبیرستان برای سال پنجم و ششم در ۱۴ صفحه منتشر شد.

- «رسم الخط انگلیسی» همراه با راهنمای الفبای انگلیسی و مقایسه آنها با الفبای فارسی در ۲۰ صفحه توسط کتابفروشی تدین به چاپ رسید.

- «رسم الخط فضائلی یا بهترین روش برای تعلیم خط» را کتابفروشی شهریار اصفهان منتشر کرد.

- «مجموعه سرمشق رسم الخط فضائلی؛ شامل ۷۲ قطعه خط ممتاز برای هنرجویان ابتدایی و متوسطه»؛ این کتاب را شهریار در سال ۱۳۲۹ به صورت رنگی و با شیوه‌ای بدیع در ۲۴ صفحه منتشر نمود.

۴- بازتاب اقدام وزارت فرهنگ برای چاپ کتابهای درسی در اصفهان

حرکت شایسته وزارت فرهنگ برای تشکیل «شرکت سهامی طبع و نشر کتب درسی» موجب گردید تا ناشران معروف پایتخت که منافعشان به خطر افتاده بود، بکوشند، وزارت فرهنگ را در تنگنا قرار داده و با ایجاد کمبود مصنوعی کاغذ و کارشکنی موجب شکست برنامه دولت را فراهم آورند. اما این اقدامات سودی نبخشید و در ظرف کمتر از شش ماه کتابهای درسی آماده شد، لیکن به دلیل همین مشکلات و تازه کار بودن شرکت، در سال اول بعضی کمبودها پدیدار شد که سال بعد تا اندازه زیادی رفع گردید و در سالهای واپسین موجب بهبود قابل ملاحظه وضعیت کتابهای درسی گردید.

در مهر ماه همین سال، به دنبال به موقع نرسیدن کتابهای درسی سر و صدای فرهنگیان و دانش‌آموزان بلند شد. روزنامه اصفهان نامه عده‌ای از دانش‌آموزان مدرسه علیه را به چاپ رساند و امیرقلی امینی مدیر روزنامه در تأیید و هم‌زمانی با دانش‌آموزان در همین شماره با لحنی گزنده نوشت:

«... آنچه از مرد دانشمندی مانند آقای دکتر خانلری انتظار داشتیم، ایشان خلافتش را به ثبوت رساندند... وزارت فرهنگی که می‌خواست کتابها را تغییر بدهد و با بهای ارزان در دسترس محصلین گذارد؛ مگر نمی‌توانست این اقدام را دو ماه زودتر شروع بکند یا شرکت طبع کتاب را ملزم به فعالیت بیشتری نماید که ... موجبات اختلال در امر تحصیل دو میلیون دانش‌آموز ما را فراهم نسازد؟» (۱۵/ صص ۳ و ۴).

امیر قلی امینی را به نیکی می‌شناسیم و خیرخواهی او را بویژه درباره فرهنگیان و دانش‌پژوهان باور داریم، لیکن نوشته‌اش درباره اقدامات وزارت فرهنگ و دکتر خانلری منصفانه نیست. همان طور که اشاره شد، هیأت وزیران در تاریخ ۱۳۴۱/۱۲/۱۸ این مسؤولیت را به عهده وزارت فرهنگ گذاشت و با در نظر گرفتن تعطیلات نوروز و بحرانهای حاد سیاسی در اوایل سال ۱۳۴۲ چاپ کتابهای درسی با آن کیفیت که نوشته شد، برآستی شاهکار بود. سال بعد کتابها بموقع در اختیار دانش‌آموزان قرار گرفت و حتی روزنامه نگار منتقدی مانند امینی نیز به این نکته اشاره کرد (۱۶/ص ۱). از این سال به بعد چاپ کتابهای درسی به روش متمرکز صورت می‌گرفت و در اصفهان ناشران اغلب به چاپ کتابهای کمک آموزشی روی آوردند، لیکن یک اتفاق موجب گردید که برای یک چند اصفهان مرکز یکی از بزرگترین فعالیتهای صورت گرفته در زمینه تألیف و چاپ کتابهای درسی گردد و آن انتخاب اصفهان از طرف یونسکو به عنوان یکی از دو شهر نمونه برای اجرای طرح سوادآموزی حرفه‌ای بود.

هدف این طرح آموزش سواد (خواندن، نوشتن و حساب کردن) در کنار تقویت مهارتهای حرفه‌ای شرکت‌کنندگان بود. از سال ۱۳۵۲ که واحد سوادآموزی حرفه‌ای زیر نظر دفتر برنامه‌ریزی آموزش بزرگسالان در اصفهان مستقر گردید، با استفاده از چاپخانه مجهزی مبادرت به چاپ مواد خواندنی برای نوآموزان سراسر کشور نمود (۱۰/ص ۵) و سهم بزرگی را در چاپ و انتشار کتابهای درسی مخصوص نوآموزان به عهده گرفت. متأسفانه آثار اندکی از کتابهای منتشر شده این مرکز در آرشیو نهضت سوادآموزی اصفهان موجود است و مراجعات به این مرکز و کارشناسان آن نیز کمکی به دریافت اطلاعات بیشتر نمود.

نتیجه

یکی از ثمرات درخت گشن و بسیار شاخ فرهنگ اصفهان تألیف و انتشار ده‌ها جلد کتاب درسی ارزنده توسط آموزگاران و دبیران این سامان است. در ایران سابقه تألیف کتابهای درسی به زمان افتتاح مدرسه دارالفنون و بعد از آن به تشکیل انجمن معارف باز می‌گردد. در اصفهان نیز معلمان مدرسه همایونی نخستین تهیه‌کنندگان کتابهای درسی بودند. پس از مشروطیت به دلیل افزایش مدارس جدید نیاز روزافزونی به تهیه کتابهای درسی پیدا شد و حاج سیدسعید طباطبایی با تأسیس چاپخانه گلپهار گام بلندی در انتشار کتابهای درسی برداشت. پس از وی راه باز شد و بتدریج ناشران دیگری به این کار اقدام کردند. تهیه کتابهای درسی در این زمان به روش چاپ سنگی و با دشواری فراوان همراه بود. با افزایش نظارت دولت نویسندگان برای چاپ کتابهای خود موظف به گرفتن اجازه از وزارت فرهنگ

گردیدند و با شروع تصدی اسماعیل مرآت در وزارت فرهنگ کتابهای وزارتی انتشار یافت. وقوع جنگ جهانی دوم تا اندازه‌ای موجب آشفتگی بازار کتابهای درسی گردید و بویژه کتابهای دبیرستانی که در پایتخت به چاپ می‌رسید، به دلیل تنوع بی‌حد و حصر و گرانی دچار نابسامانی شدیدی شد که دسترسی دانش‌آموزان را به کتاب درسی بسیار دشوار کرد. در سال ۱۳۴۲ دکتر پرویز ناتل خانلری، وزیر فرهنگ با تأسیس «شرکت سهامی تألیف و چاپ کتاب» اقدام مهمی برای سامان‌بخشی به تألیف و چاپ کتابهای درسی انجام داد و از آن پس کتابهایی یکسان با کیفیت مطلوب و قیمت مناسب به چاپ رسید.

در دو دهه اول قرن چهاردهم کتابهای مختلفی با کسب اجازه از وزارت‌خانه و مطابق آخرین دستورالعمل‌های وزارت فرهنگ در اصفهان انتشار یافت و بتدریج با استفاده از ماشینهای جدید چاپ و ایجاد رقابت میان ناشران کتابهایی با کیفیت بهتر و قیمت مناسبتر به چاپ رسید که برخی از آنها از طرف وزارت فرهنگ مورد تقدیر قرار گرفت و تدریس آنها توصیه شد.

سال ۱۳۵۳ را نیز باید نقطه عطفی در چاپ کتابهای درسی اصفهان محسوب کرد، زیرا در این زمان اصفهان از طرف یونسکو به عنوان مرکز طرح سوادآموزی حرفه‌ای در ایران شناخته شد و از آن پس صدها هزار جلد کتاب درسی مخصوص نوآموزان به چاپ رسید (۱۰).

امر چاپ کتابهای درسی در اصفهان، یکی از درخشانترین دستاوردهای فرهنگ رسمی این شهر بوده است و جای آن دارد تا در تحقیقات وسیعتری مورد بررسی قرار گیرد.

منابع

- ۱- آدمیت، فریدون: امیرکبیر و ایران، خوارزمی، چ سوم، تهران ۱۳۴۸.
- ۲- ایمانی، مجتبی: «نقش حاج سیدسعید طباطبایی نایینی در تعلیم و تربیت و فرهنگ معاصر اصفهان»، یادمان فرهنگ (مجموعه مقالات)، به مناسبت اولین سالگرد تاسیس موزه آموزش و پرورش استان اصفهان، به کوشش علیرضا اعتباریان، سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان، چ اول، اصفهان ۱۳۸۱.
- ۳- جناب، سید ضیاء الدین: تاریخ معارف اصفهان، گلپهار، چ اول (سنگی)، اصفهان ۱۳۳۶.
- ۴- دلفانی، محمد(به کوشش): فرهنگ ستیزی در دوره رضا شاه (اسناد منتشر نشده سازمان پرورش افکار ۱۳۲۰-۱۳۱۷ هجری شمسی)، سازمان اسناد ملی ایران؛ پژوهشکده اسناد، تهران، چاپ اول، تهران ۱۳۷۵.
- ۵- دولت‌آبادی، یحیی: حیات یحیی [جلد ۴] به کوشش حمیده دولت‌آبادی، فردوسی و عطار، چ ششم، تهران ۱۳۷۱.
- ۶- رشديه، شمس‌الدین: سوانح عمر، نشر تاریخ ایران، چ اول، تهران ۱۳۶۲.
- ۷- عسکرانی، محمد رضا: «تأسیس مدارس جدید در اصفهان»، فصلنامه آموزشی، پژوهشی، تربیتی آموزه، شماره ۱۱، پاییز ۱۳۸۰.
- ۸- _____: نقش مردم اصفهان در نهضت مشروطیت ایران، نوشته، چاپ اول، اصفهان ۱۳۸۴.
- ۹- _____: «کتاب‌خانه فرهنگ اصفهان». فصلنامه آموزشی. تربیتی آموزه، سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان، شماره پیاپی ۲۱، بهار ۱۳۸۳.
- ۱۰- مؤمنی، فضل‌الله و توکلی، رضا و محمودی محمد: روش‌های آموزش در کلاس‌های سوادآموزی حرفه‌ای، واحد سوادآموزی حرفه‌ای، چ سوم، اصفهان ۱۳۵۳.
- ۱۱- محبوبی اردکانی، حسین: تاریخ مؤسسات جدید تمدنی در ایران، دانشگاه تهران، چ اول، تهران ۱۳۵۷.

- ۱۲- معتمدی، اسفندیار: «کتابهای درسی در ایران از تأسیس دارالفنون تا انقلاب اسلامی» (۱۳۵۷-۱۳۳۰)، فصلنامه تخصصی تاریخ ایران معاصر، سال ۷، شماره ۲۷، ص ۱۲۶، پاییز ۱۳۸۲.
- ۱۳- روزنامه اصفهان، اصفهان، سال ۲۱، شماره ۱۰۸۵، (۴ اردیبهشت ۱۳۴۲).
- ۱۴- روزنامه اصفهان، اصفهان، سال ۲۱، شماره ۱۰۸۹، (۱۵ اردیبهشت ۱۳۴۲).
- ۱۵- روزنامه اصفهان، اصفهان، سال ۲۱، شماره ۱۱۳۲، (۲۱ مهر ۱۳۴۲).
- ۱۶- روزنامه اصفهان، اصفهان، سال ۲۲، شماره ۱۲۱۹، (۲۲ شهریور ۱۳۴۳).
- ۱۷- روزنامه زاینده‌رود، اصفهان، سان اول، شماره ۳۳، (چهارشنبه ۲۲ ذی‌حجه ۱۳۲۷ق).
- ۱۸- روزنامه زاینده‌رود، اصفهان، سال دوم، شماره؟، (چهارشنبه ۱۳ رمضان ۱۳۲۷ق).
- ۱۹- ماهنامه آموزش و پرورش، تهران، سال ۳۳، شماره ۴، (خرداد ۱۳۴۲).
- ۲۰- مجله تعلیم و تربیت، تهران، سال ۵، شماره ۶ و ۵، (مرداد و شهریور ۱۳۱۴).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی